

Аліментні зобов'язання свояків, фактичних вихователів та вихованців

Аліментним зобов'язанням свояків, фактичних вихователів та вихованців законодавець приділяв найменше уваги. Така ж ситуація і у науковій літературі. Справи цієї категорії досить рідко зустрічаються в судовій практиці, проте цим не може бути виправдана недосконалість законодавчого регулювання.

Під свояцтвом розуміють стосунки між родичами одного подружжя та іншим подружжям чи поміж родичами подружжя. Своєцтво за чинним сімейним правом не має юридичного значення, за виключенням аліментних правовідносин між вітчимою (мачухою) та пасинком (падчеркою).

СКУ (Сімейний кодекс України) регулює також і особисті відносини між свояками. Так, згідно зі ст.ст. 260, 262 мачуха, вітчим, якщо вони проживають однією сім'єю з малолітнім, неповнолітнім пасинком, падчеркою, мають право брати участь у їх вихованні та захисті.

Є.М. Ворожейкіним була висловлена думка, що у випадку смерті батька (матері) дитини приймаються і правовідносини з мачухою (вітчимою), оскільки умовою їх виникнення є шлюб поміж вітчимою (мачухою) та одним із батьків неповнолітньої дитини. У зв'язку зі смертю шлюб припиняється, отже, приймаються правовідносини, тому що втрачена необхідна умова [1, с. 240]. Однак з цим не можна погодитись. Своєцтво після його виникнення існує постійно, як і відносини спорідненості. У §1590 Німецького Цивільного уложення навіть спеціально підкреслюється, що відносини своєцтва зберігаються, навіть коли шлюб, у результаті якого вони виникли, розірваний [2, с. 332]. Таким чином, своєцтво виникає з моменту укладення шлюбу і після цього зберігається навіть у випадку його припинення. За чинним сімейним законодавством України та Росії, для виникнення зобов'язання по утриманню мають значення відносини своєцтва тільки поміж вітчимою (мачухою) та пасинком (падчеркою), тоді як Цивільний кодекс Франції встановлює аліментні зобов'язання поміж свояками по прямій лінії, тобто зять та невістка зобов'язані утримувати своїх свекра і тещу [3, с. 516].

У юридичній літературі підкреслювалось, що самі по собі відносини своєцтва не породжують аліментних прав та обов'язків. Необхідна паянність сімейних відносин, які пов'язуються з вихованням та утриманням дітей нерідними батьком та матір'ю [4, с. 157; 5, с. 153]. В.Ф. Маслов зазначає, що хоча ст. 95 КіПС і не вказує на таку умову виникнення аліментного зобов'язання, як знаходження пасинка (падчерки) на вихованні та утриманні вітчима (мачухи), вона є обов'язковою. Цю свою позицію він обґрунтовує наступним. Оскільки законодавство визначає дві підстави для виникнення аліментних правовідносин, а саме спорідненість певного ступеня та сімейний зв'язок, входження до

складу сім'ї, то аліментні обов'язки своїхів – це їх обов'язки як членів сім'ї, тобто аліментне зобов'язання вітчима (мачухи) виникає тільки тоді, коли пасинок (падчерка) є членом їх сім'ї. Важливо, підкреслює В.Ф. Маслов, щоб пасинок (падчерка) “знаходилися у сім'ї вітчима /мачухи” і останні займались їх вихованням або надавали їм кошти на утримання” [4, с. 157]. Пізніше ж, розглядаючи аліментні зобов'язання фактичного вихователя, він зазначає, що виховання та утримання дитини не обов'язково повинні супроводжуватись спільним проживанням, включенням у сім'ю вихователя [4, с. 162].

Таким чином, з однієї сторони, В.Ф. Маслов пов'язує аліментні обов'язки своїхів зі входженням до складу сім'ї, сімейні ж відносини пов'язує, у свою чергу, зі знаходженням на вихованні чи утриманні. З іншої – він вказує на те, що виховання та утримання ще не свідчать про входження до складу однієї сім'ї.

Р.І. Манаїкова підкреслює таку обставину: оскільки “виховання дітей припускає постійне спілкування з ними, то воно можливе за загальним правилом при спільному проживанні, оскільки є підстави вважати, що у період виховання вітчим (мачуха) складають одну сім'ю з пасинком (падчеркою)” [6, с. 136]. З.В. Ромовська пропонує покладати аліментний обов'язок на вітчима (мачуху) тільки тоді, коли пасинок (падчерка) раніше проживали разом з ними [7, с. 58]. Н. Маслянікова, навпаки, вважає, що не можна погодитись з тими авторами, які розглядають факт проживання однією сім'єю як підставу виникнення аліментного зобов'язання. Вітчим (мачуха) можуть виховувати, а також утримувати пасинка (падчерку), які проживають окремо від них [8, с. 4].

Суперечливість наведених у науковій літературі поглядів пояснюється, зокрема, і тим, що до цього часу було відсутнє законодавче закріплення поняття сім'ї чи достатньо чітке та обґрунтоване визначення його у наукових працях, яке могло б бути застосоване в процесі законодавчої діяльності. Крім того, діюча ст. 95 КпСЗС України сформульована явно нечітко, оскільки можливе і таке її розуміння, що аліментні обов'язки вітчима (мачухи) виникають і за відсутності виховання та утримання ними пасинка (падчерки).

О.Н. Якименко підкреслює, що “вітчим (мачуха) зобов'язані сплачувати кошти на утримання за тієї умови, якщо діти були взяті на утримання, а згодом вітчим (мачуха) відмовилися від надання їм допомоги” [9, с. 125]. Г.С. Волосятій пов'язує аліментний обов'язок у цьому випадку з членством у сім'ї. Важливим є те, лише він, що “пасинок (падчерка) утримувалися вітчимом (мачухою), а згодом остільки відмовилися від надання їм допомоги, і в зв'язку з цим вітчим та мачуха зобов'язані сплачувати кошти на утримання пасинка та падчерки” [10, с. 252]. Проте з коментарю не зрозуміло, чи пов'язує Г.С. Волосятій належність до сім'ї зі спільним проживанням, вихованням неповнолітніх пасинка (падчерки), чи достатньо бути на утриманні у вітчима (мачухи) хоча б частково і цей факт вже розглядається як належність до складу сім'ї.

Ст. 268 СКУ закріплює обов'язок вітчима, мачухи, коли вони є матеріально забезпеченими, утримувати малолітніх, неслонотітніх пасинка, падчерку, які з ними проживають, якщо у них немає матері, батька, діда, баби, повнолітніх

братів та сестер, або якщо ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання. Ця норма здається зайвою, такою, що не досягає поставленої мети. Важко уявити ситуацію, коли вітчиму чи мачуха проживають з пасинком, падчеркою, які до того ж не мають батька, матері і не утримують її. Вишкляє питання, а хто буде утримувати аліменти у тому випадку, коли немає батьків? А якщо є хтось з батьків, наприклад, мати, а вітчиму не бажає добровільно утримувати пасинка, то навряд чи судове рішення зобов'яже його це робити. Він просто не буде жити разом з пасинком та його матір'ю і, відповідно, не буде фактичного складу для стягнення аліментів у примусовому порядку.

Що ж до чіпного законодавства, то слід визнати, як це і підкреслюють автори існуючих наукових коментарів КпСС України: аліментні зобов'язання вітчима (мачухи) виникають тільки тоді, коли останні повністю чи частково утримували пасинка (падчерку). Ми вважаємо, що у такому випадку утримання не обов'язково повинно супроводжуватися спільним проживанням та вихованням, проте матеріальна допомога повинна надаватися систематично, як це передбачено у ст. 95 КпСС по відношенні до фактичного вихователя.

Ст. 96 КпСС України, яка встановлює аліментні обов'язки пасинків і падчерок, також спеціально не передбачає знаходження на вихованні чи утриманні у вітчима (мачухи). Разом з тим, ч. 2 ст. 99 КпСС передбачає, що "суд виправить звільнити пасинка і падчерку від обов'язку утримувати вітчима і мачуху, якщо останні належним чином не виконували своїх обов'язків по вихованню неповнолітніх пасинка і падчерки, або якщо вони виховували їх протягом нестривалого часу".

На наш погляд, навряд чи доречно вважати покладати юридичні обов'язки з виховання та утримання дітей на вітчима (мачуху). Це є своєрідним "покаранням за доброту", тому що у випадку, коли вітчиму (мачуха) цілком добровільно турбується про нерідних дітей, їх потім можна змусити утримувати пасинка (падчерку) за рішенням суду. Коли ж вітчиму (мачухи), наприклад, категорично проти прийняття до сім'ї нерідних дітей, останні проживають з дідом (бабою) чи іншими родичами, відсутні будь-які правовідносини подібні своїм. Немає юридичних засобів змусити вітчима (мачуху) ставитися до пасинка (падчерки) інакше, оскільки відповідні відносини регулюються нормами моралі, а не права. Звичайно, можна було б встановити у законі юридичний обов'язок щодо виховання та утримання незалежно від спільного проживання чи фактичного виховання і утримання. Проте загальновідомий факт, що розлучення матерією з дітьми набгато важче укласти повторний шлюб, це підтверджують і результати соціологічних досліджень. Навряд чи встановлення юридичного обов'язку щодо нерідних дітей буде приводити до зменшення кількості неповних сімей. Відносини поміж своїми повинні залишатися у сфері регулювання моралі, коли ж вітчиму (мачуха) турбувались про своїх нерідних дітей, справедливим було б винятково їх за це, тому, наприклад, російський законодавець встановлює тільки аліментне зобов'язання повнолітніх пасинка та падчерки. Умовами його виникнення є виховання та у-

римання вітчима (мачухою) своїх неродних дітей, при цьому "суд має право звільнити пасинка або падчерку від обов'язку утримувати вітчима або мачуху, якщо останні виховували та утримували їх менше п'яти років, а також якщо вони виконували свої обов'язки щодо виховання та утримання пасинка та падчерки незалежним чином" [11, с. 200].

Є незрозумілим те, чому російський законодавець говорить саме про виконання обов'язку незалежним чином. Справа в тому, що у Сімейному кодексі Росії немає спеціальної норми, яка встановлювала би відповідні обов'язки свояків. Йдеться про фактично здійснюване виховання та утримання пасинка (падчерки), не забезпечене можливістю примусового виконання. СКУ у ст. 260 передбачає право мачухи та вітчима брати участь у вихованні пасинка, падчерки, якщо вони проживають однією сім'єю, а ст. 268 покладає обов'язок утримувати останніх.

Умовою виникнення обов'язку повнолітніх пасинка та падчерки утримувати вітчима та мачуху є надання систематичної матеріальної допомоги пасинку, падчерці не менш п'яти років (ст. 270 СКУ). Але ж можна уявити, наприклад, ситуацію, коли мачуха виховувала та утримувала свою падчерку чотири роки, а на п'ятому захворіла і у зв'язку з тяжким матеріальним становищем не змогла утримувати дитину. На такі випадки шведська стаття просякту просто не розрахована. Тому в новому сімейному законодавстві потрібно закріпити право суду звільнити від утримання вітчима (мачухи) за певних умов, а не встановлювати визначені строки. До цих питань ми ще раз звернемося при аналізі аліментних правовідносин фактичного вихователя та вихованця.

До фактичного складу, який є підставою виникнення аліментного обов'язку повнолітніх пасинка, падчерки щодо вітчима та мачухи згідно СКУ є: матеріальна забезпеченість пасинка, падчерки; потреба в матеріальній допомозі вітчима, мачухи; надання пасинкові, падчерці систематичної матеріальної допомоги не менш як п'ять років; відсутність в уповноваженій особі чоловіка, дружини, повнолітніх дочок, синів, братів та сестер, або якщо ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання. Проживання однією сім'єю та виховання пасинка, падчерки законодавець не відносить до умов виникнення аліментного зобов'язання.

Сімейне право України передбачає також аліментні зобов'язання фактичних вихователів та вихованців, що мають взаємний характер. Згідно зі ст. 95 КпПС України, обов'язок щодо утримання неповнолітньої дитини за відповідних умов покладається на осіб, які "постійно виховували дитину і утримували її як члена своєї сім'ї, подаючи їй систематичну матеріальну допомогу". У свою чергу, аліментні зобов'язання фактичних вихованців можуть виникнути, згідно зі ст. 96 КпПС, за умови виховання та надання їм систематичної матеріальної допомоги протягом не менше п'яти років. Згідно зі ст. 269 СКУ особи, які взяли до себе дитину, як члена сім'ї, якщо вони є матеріально забезпеченими, зобов'язані утримувати її, якщо у неї немає батьків, баби, діда, братів та сестер.

За своєю правовою сутністю фактичне виховання та утримання чужої дитини є юридичним вчинком, тому що хоча ці дії самі по собі безпосередньо

не спрямовані на набуття сімейних прав та обов'язків, але в сукупності з іншими передбаченими законом фактами породжують правові наслідки [12, с. 90; 13, с. 76]. Як підкреслюється у спеціальній літературі, прийняття дитини на постійне виховання та утримання без оформлення встановлення чи оліки (шкідництва) не може розглядатись як юридично інцидентне явище. Коли вже особа прийняла неповнолітню дитину на постійне виховання та утримання, вона вже не може добровільно відмовитись від матеріального утримання. При цьому спрок знаходження дитини на вихованні та утриманні самостійного значення не має, важливо встановити факт прийняття на постійне виховання та утримання [14, с. 114; 4, с. 160; 5, с. 157].

В.Ф. Маслов висловив думку, що у тих випадках, коли виникають сумніви, знаходилась дитина на постійному чи тимчасовому вихованні та утриманні, необхідно доводити з припущення постійного наміру відповідати щодо дитини [4, с. 161]. Проте слід погодитись з тими авторами, які піддають позицію В.Ф. Маслова справедливій критиці, тому що діюче законодавство не містить презумпції прийняття чужої дитини на постійне виховання та утримання, встановлення такої презумпції не відповідає реальним відносинам та судовій практиці [12, с. 90; 13, с. 78].

У ст. 95 КпІПС України законодавець спеціально вказує на те, що фактичний вихователь та вихованець є членами однієї сім'ї. Але і у цьому випадку саме виховання та утримання розглядаються як сімейний зв'язок, оскільки у чинному законодавстві не знаходимо закріплення поняття сім'ї з такими її ознаками, як спільне проживання та ведення спільного господарства.

Як підкреслюється, вихованець не обов'язково повинен спільно проживати зі своїм вихователем. Останній може і не взяти дитину в свою сім'ю, не обов'язковим є також знаходження дитини на повному утриманні фактичного вихователя [15, с. 238; 4, с. 162; 16, с. 47; 17, с. 21]. Таким чином, можна зробити висновок, що створення сім'ї у соціологічному розумінні не є обов'язковим. У постанові Пленуму від 12 червня 1998 р. № 16 підкреслюється, що "суду необхідно всебічно перевіряти, чи дійсно відповідач узяв дитину на постійне виховання й утримання, а в наступному відмовився від прийнятих на себе обов'язків. При цьому слід мати на увазі, що сам по собі факт проживання дитини з відповідачем не може бути підставою до задоволення позову, а лише є одним з доказів, що підтверджують позовні вимоги у випадках, коли із взаємовідносин, які склалися, видно, що особа прийняла на себе обов'язок постійно утримувати і виховувати дитину" [18, с. 117]. Наведене роз'яснення – це єдиний випадок, коли Пленум Верховного Суду звернув свою увагу на аліментні правовідносини інших членів сім'ї та родичів (п. 18 вищезгаданої постанови). Проте і в ньому чітко не вирішується питання про момент виникнення аліментного зобов'язання фактичного вихователя, зважаючи на велика кількість випадків на "обов'язок постійно утримувати і виховувати дитину".

Деякі автори вискочують до фактичного складу, що є підставою виникнення аліментного зобов'язання фактичного вихователя, відмову останнього від подальшого утримання дитини, а тому пов'язують момент виникнення відповідного правовідношення саме з такою відмовою [15, с. 235; 8, с. 4; 19, с. 21].

Ми приєднуємося до В.Ф. Маслова та С.Я. Паластіної, які вважають, що аліментне зобов'язання у цьому випадку виникає незалежно від відмови фактичного вихователя [4, с. 165; 13, с. 80]. За чинним сімейним законодавством України аліментний обов'язок фактичного вихователя щодо вихованців виникає на підставі фактичного складу, який включає наступні елементи: прийняття дитини на постійне виховання та утримання; відсутність у дитини батьків або відсутність у батьків можливості з поважних причин утримувати дитину; відповідно до СКУ до складу входить також відсутність у дитини баби, діда, братів та сестер, а також якщо аліментозобов'язана особа є матеріально забезпеченою. Формування фактичного складу може здійснюватись по-різному. Але момент виникнення аліментного зобов'язання за часом співпадає з настанням юридичного факту, що завершує формування фактичного складу.

За відміну інституту фактичного виховання висловився Г.Н. Матвеев, який навіть наступні аргументи. По-перше, цей інститут на практиці застосовувався до осіб, які фактично були батьками позашлюбних дітей. По-друге, це є нічим іншим, як "тюремним за добродетель", оскільки людина добровільно приймає чужу дитину на виховання на утримання і за це "нагороджується" аліментним обов'язком [20, с. 97]. Однак точка зору Г.К. Матвеева не знайшла підтримки, більшість науковців висловились за збереження інституту фактичного виховання [4, с. 163; 21, с. 22; 13, с. 76; 22, с. 108; 23, с. 18].

Найбільш прийнятною, на нашу думку, є позиція російського законодавця, який не встановлює аліментного обов'язку фактичного вихователя, вітчима (мачухи), які здійснювали виховання та утримання дітей. "Зазначені особи, – підкреслює М.В. Антокольська, – загалом не зобов'язані були починати утримувати дітей, вони робили це виключно з доброї волі. Нєможливо допустити, щоб закон дозволяв повернути будь-якій гуманний вчинок проти цієї особи" [24, с. 297]. На цій підставі ми пропонуємо виключити зі СКУ норми, які передбачають аліментні обов'язки фактичних вихователів, а також вітчима та мачухи (ст.ст. 268, 269).

Разом з тим, цілком справедливим є збереження аліментних обов'язків фактичного вихованця, пасинка (падчерки). СКУ закріпив норму, згідно з якою, особа, яка до досягнення повноліття проживала з родичами або іншими особами однією сім'єю, якщо вона є матеріально забезпеченою, зобов'язана утримувати неприяздатних родичів або інших осіб, якщо вона проживала з ними не менш є п'яти років (ст. 271).

Наведене формулювання норми викликає ряд зауважень. По-перше, незрозуміло для чого необхідно поділяти аліментноумовнованих осіб на сторонніх та родичів. Адже, за змістом ст. 271 СКУ, якщо дитина п'ять та більше років знаходилася на утриманні у певної особи, яка не оформила опіку (піклування) чи всиновлення, то не має значення, стороння ця особа по відношенні до дитини у розумінні спорідненості чи є її родичем. Цей факт у даному випадку юридично індивідуальний. Разом з тим зрозумілим є й те, що рідні діти, онуки, а також брати і сестри, які досягли повноліття, повинні нести аліментні обов'язки за відповідними нормами і до них цей інститут взагалі не застосовується. По-друге, навіряд чи доцільно встановлювати певний строк,

скоріше треба передбачити право суду звільняти від аліментних обов'язків у певних випадках. Можлива ситуація, коли особа досить довгий час здійснює утримання чужої дитини, але у зв'язку з поважними причинами (наприклад, тяжкою хворобою) змушена відмовитись від цього. Суд повинен мати підстави для можливості врахування обставин кожної конкретної справи, а не обмежуватись встановленням факту знаходження на утриманні більше п'яти років.

З урахуванням всього цього з п.1 ст. 271 слід виключити слова "якщо вона проживала з ними не менш, як п'ять років", а доповнити пунктом третім такого змісту: "Суд має право звільнити фактичних вихованців від обов'язків щодо утримання фактичних вихователів, коли останні виховували та утримували неповнолітніх вихованців менш, як п'ять років, або коли утримували та виховували їх належним чином." Аналогічне положення треба закріпити також стосовно аліментного обов'язку пасивка та падчерки щодо вітчима та мачухи. Проте слід спеціально зазначити, що ця норма не поширюється на осіб, які знаходяться під опікою (піклуванням), чи у патронатних вихователів.

Список літератури:

1. Ворожейкин Е.М. Семейное право опущенных в СССР. – М.: Юридическая литература, 1972. – 336 с. 2. Германское право: В 2-х ч. Пер. с нем. – М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. – Ч. 1: Гражданское уголовное. – 552 с. 3. Л. Жюльено де ла Морандьер. Гражданское право во Франции Пер. с фр. – М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – 742 с. 4. Маслов В.Ф. Имущественные отношения в семье. – Харьков: Вища школа, 1974. – 184 с. 5. Ерашова Н.М. Имущественные правоотношения в семье. – М.: Наука, 1979. – 160 с. 6. Матяшкова Р.П. Правовые проблемы членства в семье. – Томск: Изд. Томского ун-та, 1985. – 144 с. 7. Ромовская З.В. Защита в советском семейном праве. – Львов: Вища школа, 1985. – 180 с. 8. Маслов В.Ф. Основания возникновения права на алименты // Советская юстиция. – 1978. – № 7. – С. 4-5. 9. Кодекс о браке и семье Украины: Научно-практический комментарий / Ю.С. Червиний, Г.С. Волосатий, О.М. Калитченко / Под ред. Ю.С. Червиного. – Х: ООО "Одне-себ", 2000. – 480 с. 10. Кодекс про шлюб та сім'ю Української РСР: Науково-практичний коментар / Г.К. Матвеев, М.Г. Орндорога, К.І. Петракова, О.А. Пуцков, О.Н. Якименко / За ред. О.Н. Якименко. – К.: Видавничо-політична література України, 1973. – 220 с. 11. Комментарий к Семейному кодексу РФ / Е.С. Готман, Б.М. Готманов, В.И. Иванов, П.В. Крашенишкола, А.Б. Куринов, И.В. Палтеева, П.И. Седугин / Под общ. ред. П.В. Крашенишкова, П.И. Седугина. – М.: Изд. группа ИНФРА-Г – КОРТА, 1997. – 384 с. 12. Данилин В.И., Реутов С.И. Юридические факты в советском семейном праве. – Свердловск: Изд. Свердловского ун-та, 1989. – 156 с. 13. Паластица С.Я. Основания возникновения алиментной обязанности фактического воспитателя // Правосудие. – 1974. – № 4. – С. 75-83. 14. Чиквашвили П.Д. Имущественные отношения в семье. М.: Юридическая литература, 1976. – 200 с. 15. Рясенцев В.А. Семейное право. М.: Юридическая литература, 1971. – 296 с. 16. Гринин И.П. Право на алименты. – М.: Юридическая литература, 1988. – 80 с. 17. Ерашова Н. Алиментные обязательства родственников и других лиц // Советская юстиция. – 1971. – № 4. – С. 20-21. 18. Постановка Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 1998 р. № 16 "Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України" // Збірник законодавства та юридичної практики України. – 1998. – №8. – С. 106-123. 19. Белюкова А.М., Ворожейкин Е.М. Советское семейное право. – М.: Юридическая литература. - 1974. – 304 с. 20. Матвеев Г.К. Обязательство фактического воспитателя чужих детей // Правовые вопросы семьи и воспитания детей. – М.: Юридическая литература 1968. – С. 97-101. 21. Палцева Л. Алименты несовершеннолетним детям // Советская юстиция. - 1969. – № 6. – С. 22-23. 22. Мельник Е.Ф. Внебрачные дети и алиментные обязательства лиц приравняных детей на воспитании // Правовые вопросы семьи и воспитания детей. – М.: Юридическая литература, 1968. – С. 101-109. 23. Белюкова А. Алиментные обязательства // Советская юстиция. – 1968. – №24. – С. 17-18. 24. Антокольская М.В. Семейное право: Учебник для вузов. – М.: Юристъ, 1996. – 366 с.

Надійшла до редакції 08.01.2002 р.